mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MC
210.650

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAINKON INNEN ÉS TÚL

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Rendtörténeti konferenciák 9.

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAINKON INNEN ÉS TÚL

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Rendtörténeti konferenciák

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
Őze Sándor

1./1–2. A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára
2. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig
3. A domonkos rend Magyarországon
4./1–2. Decus solitudinis – Pálos évszázadok / Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur
5. A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában
6. A piarista rend Magyarországon
7. / 1–2. Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon
8. / 1–2. Nyolcszáz esztendős a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről
9. Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl

A kötet megjelenését az NKA 2014. évi könyvkiadási pályázata támogatta.

KELETI KERESZTÉNY KULTÚRA HATÁRAINKON INNEN ÉS TÚL

A 2012. november 9-én rendezett jubileumi konferencia tanulmányai

Szerkesztette:
BOJTOS ANITA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Ifjúsági Koordinációs Egyesület
Piliscsaba – Budapest, 2015

A Piliscsabán 2012. november 9-én megtartott görögkatolikus és örmény tematikájú nemzetközi konferencia előadásai.

Lektorálta:
Őze Sándor

Felelős kiadó:
Füzesi Péter Zoltán, elnök (Ifjúsági Koordinációs Központ Egyesület)
Szuromi Szabolcs rektor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Pályázati azonosító: 3437/01684

© Szerzők, szerkesztő, fordítók, 2015
© Ifjúsági Koordinációs Központ Egyesület, 2015

HC 2JC 65C

A kötetet gondozta:
Simonkay Márton

Az idegennyelvű rezüméket gondozta és fordította:
Arató Anna, Baráth Dóra, Isó Gergely, Kovács Dóra

A mutatókat készítette:
Kovács Dóra, Kiss Alpár

A borítót tervezte:
Szuromi Kristóf vázlata alapján Fábry Katalin
A borítón az örményországi Tatev kolostor látható (Szuromi Kristóf felvétele).

ISSN 1786-8785
ISBN 978-963-308-247-8

Nyomás:
OOK-Press Nyomda (Veszprém)

TARTALOMJEGYZÉK

Ajánlás 6
Előszó 7
BOHÁCS Béla: A szlovákiai magyar görögkatolikus egyházközségek 8
CÉZÁR Nikolett: Armenológiai kutatások a XIX–XX. századi Magyarországon 21
ILYÉS Zoltán: „...hogy fér össze szent István gondolataival?" – a gyimesbükki görögkatolikusok 1940 és 1944 között 32
KÁLMÁN Peregrin: Állampárti feszültségkeltés a Miskolci Apostoli Exarchátus és a Hajdúdorogi Egyházmegye között 51
KRÁNITZ Péter Pál: Krisztus Lándzsájának és Világosító Szent Gergely jobbjának kálváriája 60
LACH, Milan SJ: Le regole e costituzioni monastiche di Giorgio Giovanniccio Bazilovics OSBM 70
NAGY Márta: Szent Konstantin és Szent Heléna ábrázolása a kereszttel XIX. századi athoszi metszeteken 83
PÁL Emese: Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben 92
POLYÁK Mariann: Halász (Fischer) Ferenc ÉS a görögkatolikus oktatás. Állami iskolák alapítása Bereg vármegyében 1876–1886 108
PUSKÁS Bernadett: Kérdések Spalinszky Mihály és Tádé festészetével kapcsolatban 120
Silviu-Iulian SANA: Ritual books in the Greek Catholic Episcopacy of Oradea (1850–1900) 140
SIMON Zoltán: Alsó- és Középső-Nyárádmente (egykori) görögkatolikus közösségeinek vallási-etnikai jegyei 152
SZAKÁCS Béla Zsolt: Bizánc peremén: Rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben 166
VÉGSHEŐ Tamás: A Barkóczy-féle instrukció keletkezése és néhány tanulsága 180
Személynévmutató 188
Helynévmutató 190

PÁL EMESE

VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY ÁBRÁZOLÁSAI ERDÉLYBEN*

A Világosító Szent Gergelyt ábrázoló oltárképek kitűntetett helyet foglalnak el az erdélyi emlékanyagban, egyrészt magas számuk miatt (eddig 13 oltárképről illetve olajképről tudunk), másrészt mivel egy tájainkról eltűnt kultúra tárgyi emlékeiként értelmezhetőek. Mivel az őket emlékezetében hordozó kultúra asszimilálódott, ezek a képek sok esetben érthetetlenek számunkra. Tisztában vagyunk vele, hogy egy kép témájának megértése nem egyenlő a kép megértésével, mégis e tanulmány, az ikonográfiai szemléletnek megfelelően, a téma megfejtését jelöli meg elsődleges feladatául. Főként azért, mert a fentebb érintett tényezők és a történeti távolság miatt ezen festmények „mondanivalója" kihullott a köztudatból, így – Bätschmann megfogalmazása szerint – „kulturális veszteségeink pótlására"[2] van szükség. Emellett kísérletet teszünk a képi és szövegbeli források azonosítására és ezek összefüggéseinek megvilágítására.

Az örményeket keresztény hitre térítő Világosító Szent Gergely évszázadokon át –lényegében a mai napig – kiemelt szerepet töltött be az örmények szenttiszteletében. Szűz Mária után a legnagyobb szentként tisztelték, akinek „világánál a világ világosságát, az örök igazságot, Jézus Krisztust" megismerhették.[3] Tisztelete Erdélyben az örmények XVII. század végi betelepülése előtt nem volt jelen, így megállapíthatjuk, hogy ez teljes mértékben örmény sajátosság.[4] A Moldvából érkező örmények az ősi *gregoriánus* vagy más néven az *apostoli örmény* egyházhoz tartoztak, melynek létrejötte Világosító Szent Gergely térítő működéséhez köthető. A történeti hagyomány szerint III. Trdat király és népe 301-ben keresztelkedett meg, így Örményország lett a világ első keresztény állama.

Az örmények Erdélybe településük után néhány évtizeddel unióra léptek a katolikus egyházzal, mely hozzájárult viszonylag gyors asszimilációjukhoz. Az unió következményei szenttiszteletükben is kimutathatóak. Az örmény apostoli egyház legjelentősebb szentjeinek – Szűz Mária, Világosító Szent Gergely, Bertalan és Tádé apostolok, Szent Hripszime, Szent Gajane, Meszrop Mastoc, Keresztelő Szent János, Szent István vértanú – tisztelete az örmény-katolikus egyházban is megmaradt,

---

* A tanulmány korábbi változata megjelent: Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben. In: Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. *Kovács Zsolt–Sarkadi Nagy Emese–Veisz Attila*. Kolozsvár, 2011. 239–254.

[2] *Oskar Bätschmann*: Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába. Corvina Kiadó, Bp., 1998.

[3] Szent-Gergely napján. Armenia. Magyar-örmény havi szemle 4. (1890), 222.

[4] *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmény társadalom szenttiszteletének rétegei az újkorban. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. szeptember. 1. köt. Szerk. S. Lackovits Emőke- Szőcsné Gazda Enikő. Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007. 203.

azonban a római-katolikus kánonból hiányzó szentek tisztelete idővel elhalványult. Az erdélyi örményeknél legtovább Világosító Szent Gergely kultusza maradt meg, a mai napig nagy ünnepségek keretében emlékeznek meg róla.

Világosító Szent Gergely kiemelt szerepére utal az erdélyi örmény-katolikus templomokban megjelenő tetemes számú képzőművészeti alkotás – oltárképek, szobrok, zászlók, színes üvegablakok – is. Tanulmányunkban ezen alkotások közül az oltárképekkel foglalkozunk. A szamosújvári Szentháromság-templomban, az erzsébetvárosi és a gyergyószentmiklósi örmény-katolikus templomban Szent Gergelynek külön oltára van, továbbá a szépvízi főoltáron is látható egy Világosító Szent Gergely-festmény. Míg az örmény-katolikus templomokban természetesnek veszszük jelenlétüket, annál meglepőbb, hogy Erdély számos római-katolikus templomában is – a dési, nagyszebeni, fogarasi és székelyudvarhelyi ferences templomokban, az apanagyfalusi és a maroshévízi római-katolikus templomban – találunk Világosító Gergelyt ábrázoló oltárképeket. Bár nem tartozik a történeti Erdélyhez, az erdélyi emlékek párhuzamaként fontosnak tartjuk megemlíteni a máramarossziget egykori piarista templom oltárképét, mely a medalionos Világosító Szent Gergely ábrázolások kiemelkedő példája. Mivel tisztelete örmény sajátosság, így Szent Gergely megjelenése a római-katolikus templomokban örmény jelenlétre utal, sőt örmény megrendelőt feltételez.

*

Világosító Szent Gergely (örményül: Surb Grigor Lusarovich) a III. század közepe táján született[5] Vagharshapatban. Életének valós részleteit nehéz különválasztani a róla szóló, különböző változatokban fennmaradt legendáktól. Örményország kereszténnyé válását és Szent Gergely munkásságát Agathangelosz 491 körül keletkezett írása mutatja be elsőként, ezt követik a későbbi életrajzok is.[6] A fiktív nevet használó Agathangelosz (görögül: a jó hír hordozója) művének prológusában római polgárként mutatkozik be, aki járatos az irodalomban és a különböző nyelvekben. Műve a hagiográfia műfajába sorolható, s mint ilyen, célja nem a valós események dokumentálása, hanem sokkal inkább a hitben való megerősödés elősegítése. Históriájában a műfaj több tipikus eleme megtalálható, példaként említhetjük, hogy saját magát az események kortársaként, sőt szemtanújaként állítja be, így biztosítva a leírtak hitelességét.[7] Más szentéletrajzokhoz hasonlóan részletekbe menően írja le a Gergely által kiállt szenvedéseket és a kínzások közben mondott imákat, prédikációkat.

[5] Egyes források szerint 239-ben, mások szerint 257-ben.

[6] A mű kétnyelvű (örmény és angol) kiadását Agathangeloszról szóló tanulmánnyal lásd: Agat'angeghos. History of the Armenians. Ford., bev., jegyz. Robert W. Thomson. Albany: State University of New York Press, New York, 1976.

[7] Agat'angeghos. History of the Armenians i.m. XXIV–XXV.

Agathangelosz szerint Gergely pártus fejedelmi családban született. Atyja, Anak fejedelem meggyilkolja Örményország törvényes uralkodóját, I. Khosrovot, ennek büntetéseként megölik és családját is kiirtják.[8] A csecsemő Szent Gergelyt dajkája megmenti a király bosszújától és a kappadokiai Caesareába viszi, ahol keresztényként neveli fel. Ott egy keresztény leányt vesz feleségül, akitől két fia születik: a későbbi püspök Arisztakesz és Vardanesz. Szent Gergely 278-ban Rómában katona lesz, 286-ban főtisztként harcol a perzsák ellen abban a seregben, mely Trdat herceget, a meggyilkolt Khoszrov király fiát az örmény trónra segíti.[9] A legenda szerint a győzelem után Gergely a király parancsának ellenszegülve nem volt hajlandó hálaáldozatot bemutatni Anahit pogány istennőnek, ezért Trdat több ízben megkínoztatta és egy mély verembe dobatta, ahol 14 évet töltött.[10] Időközben a király megbetegedett és nővérének tanácsára Gergelyhez folyamodott gyógyulásért, aki meggyőzte a királyt, hogy térjen meg a keresztények isteneihez. Gergelyt a Cesareában székelő Leontius püspök szentelte püspökké, a történeti hagyomány szerint 301-ben. Örményországba visszatérve elsőként a királyi családot és az ország főembereit, majd nagy tömegeket keresztelt meg az Eufrátesz folyóban, ezért az örmények második Keresztelő Jánosként is számon tartják. Ezt követően térítő útra indult, templomokat és kolostorokat alapított. Kápolnát építtetett Szent Hripszime és Gajane sírjára, ő alapította az ecsmiadzini főkatedrálist is. Élete vége felé remeteségbe vonult, a Szebuh-hegy egyik barlangjában magányosan halt meg 325 körül, utódjául fiát, Arisztakeszt választotta.[11] Földi maradványait sok évvel később találták meg, ereklyéinek feltalálását nagy ünnepként üli meg úgy az örmény apostoli, mint az örmény-katolikus egyház.

*

Világosító Szent Gergely első ábrázolásait, ikonográfiájának gyökereit kétségtelenül a középkori Örményországban, elsősorban falképeken és miniatúrákon kell keresnünk. Örményországban a korai kőtemplomokat a nyugaton és a Bizánci Birodalomban szokásos falképek és mozaikok helyett leggyakrabban faragott felületek díszítették. Hogy a falképfestészet sem volt ismeretlen a területen, irodalmi utalások és az idegen hatalmak által véghezvitt nagyméretű pusztításokat túlélő néhány emlék bizonyítja. Vr'tanesz K'ert'ogh VII. század körül írt,[12] a képrombolást ellenző értekezésében felsorolja az örmény templomokban fellelhető falképek témáit és az áb-

[8] *Rouben Paul Adalian*: Historical dictionary of Armenia. Scarecrow Press, Maryland and Oxford, 2002. 211.

[9] Magyar Katolikus Lexikon 4. köt. Bp., 1998. 365.

[10] *Lukácsi Kristóf*: A kereszténység elterjedése Örményországban. Arménia. Magyar-örmény havi szemle 3. (1889). 195–203.

[11] *Lukácsi K.*: i. m. 262–268.

[12] Egyes kutatók kételkednek Vr'tanesz szerzőségében, mondván, hogy képrombolás elleni iratot a VIII., IX. század előtt nem írhattak.

rázolt szenteket, melyek között megtaláljuk Világosító Szent Gergelyt és kínszenvedésének jeleneteit is.[13] K'ert'ogh műve különösen fontos számunkra, mivel ez az első forrása annak a különös ikonográfiai típusnak, mely Világosító Gergely hosszú és gazdag életéből a szenvedés-jeleneteket emeli ki, azt tartja ábrázolásra méltónak. Ennek magyarázata lehet, hogy Szent Gergely legfontosabb csodájának a válogatott és kegyetlen kínzások túlélését tartják, életrajzaiban gyakran „élő mártírként", „eleven vértanúként"[14] emlegetik. A X. századtól kezdődően a templomok belső kifestésének gyakorlata egyre elterjedtebb vált, ez a grúz uralom alatt érte el csúcspontját. Ebben a korban keletkezett a Világosító Gergely életét és kínzásait megörökítő legépebben megmaradt falképsorozat. A freskók az akkori fővárosban, Aniban találhatóak, a Tigran Honentz által 1215-ben építtetett Szent Gergely templomban. Szent Gergely életének különböző jelenetei közül ki kell emelnünk kínzásának egy olyan ábrázolását, mely változatlanul rögzült későbbi ikonográfiájában és az erdélyi oltárképeken is nagyon hasonló megfogalmazásban tűnik fel. A falképen a szent fejjel lefele látható, egyik lába térdben behajlítva, a körülötte levő alakok veszővel verik.[15]

Az 1300 előtti örmény kódexek kizárólag evangeliáriumok, az első illusztrált világi művek és más egyházi műfajok a XIII-XIV. században jelennek meg. Ezek között találjuk Agathangelosz Históriáját is, melyet Világosító Gergely életéből vett jelenetek díszítettek. Fontos kiemelni Aghatengolsz művének egy későbbi, 1569-es másolatát, mely jelenleg a jereváni Matenadaran gyűjteményében található.[16] A kódex egyik miniatúráján Világosító Gergely látható, amint az örmény népnek prédikál. A fejekkel és kezekkel érzékeltetett tömeg előtt a Trdat királyra utaló hatalmas, vászonnal letakart vaddisznó tűnik fel. A későbbi ábrázolásokhoz hasonlóan a király nem csak vaddisznó képében, hanem egyben emberként is megjelenik, legalábbis vele azonosíthatjuk a tömegből kiemelkedő koronás alakot.

Világosító Szent Gergely ábrázolása saját legendáján kívül néhány lekcionáriumban is feltűnik. Példaként említhetjük az 1678-ban készült, ma a bécsi mechitaristák könyvtárában található lekcionáriumot, melynek egyik miniatúráján Szent Gergely a vaddisznóként és emberként ábrázolt Trdat királynak prédikál.[17] Ez a kompozíció már közelebb áll a későbbi metszetek ábrázolásaihoz. Gergely püspöki ornátusban, a király koronás alakja pedig a szent lábai előtt térdelő helyzetben látható, a kis vaddisznó a király mellett foglal helyet.

---

[13] *Sirarpie Der Nersessian*: Armenian painting. In: Armenia and the Byzantine Empire. Sirarpie Der Nersessian. Cambridge, 1945. Lásd: http://rbedrosian.com/Ref/sirabe3.htm (Letöltve: 2011.04.25.)

[14] *Lukácsi K.*: i. m. 262.

[15] Erről közöl képet: *Horváth György Zoltán*: Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai. Romanika Kiadó, Bp., 2003. 35.

[16] MS 1920, 55. Lásd: http: http://armenianstudies.csufresno.edu/arts_of_armenia/image.aspx?index=115 (Letöltve: 2015.02.20.)

[17] MS 1306. Lásd: http://armenianstudies.csufresno.edu/arts_of_armenia/image.aspx?index=119 (Letöltve: 2015.02.20.)

A könyvnyomtatás elterjedésével a miniatúrák helyét a metszetek veszik át. A metszetekkel díszített szentéletrajzoknak köszönhetően kanonizálódik Világosító Szent Gergely ikonográfiája, rögzülnek azok a jelenetek, melyeket érdemesnek tartottak kiemelni a szent életéből. A legfontosabb jelenetté Trdat király megkeresztelése vált, a XVII. és XVIII. század fordulójától pedig a kompozíció középpontjában a keresztelést, körben pedig a kínszenvedéseket ábrázoló típus elterjedésére figyelhetünk fel. Kovács Bálint kutatásai bebizonyították, hogy az erdélyi örmény közösségek a XVIII. század végéig kapcsolatban álltak a konstantinápolyi, kisázsiai, lembergi, római, velencei és bécsi közösségekkel.[18] Az erdélyi örmény-katolikus plébániák könyvtárában az örmény nyelvű könyvek nagy része velencei és bécsi kiadású, de majdnem minden XVII-XVIII. századi örmény nyomdából találunk köteteket. Világosító Szent Gergely ábrázolásának kanonizációja is ezekhez a nyomdákhoz köthető. Kiadványaik széles körű elterjedtsége révén egymástól viszonylag távol levő örmény közösségek templomaiban nagyon hasonló ábrázolásokkal találkozhatunk.

Erdélyben eddig három Világosító Szent Gergelyt ábrázoló metszetet sikerült fellelni, melyek közül kettőt egy-egy oltárkép közvetlen előképeként azonosíthatunk. A legkorábbi metszet egy prédikációkat magában foglaló örmény nyelvű kötetet[19] illusztrál, mely a gyergyószentmiklósi örmény-katolikus plébánia könyvtárában található. A nagyméretű könyvet 1702-ben nyomtatták Konstantinápolyban. A fametszet középpontjában Világosító Szent Gergely díszes katholikoszi öltözékben építészeti háttér előtt trónol, lába előtt a szintén díszes öltözékű Trdat király és felesége térdel. A központi jelenetet narratív keret övezi, a 14 négyszögű mező a szent kínzásának különböző fázisait jeleníti meg. A trónoló Gergely képe alatt két „kínzás-mezőnek" megfelelő nagyobb méretű mezőben már Trdat király ül a trónon katonáitól közrefogva. A feje körül dicsfénnyel ábrázolt Szent Gergelyt épp a lépcsőn elhelyezett trón elé vezetik. Maga a lenyomat rossz minőségű, elmosódott. Ábrázolásmódjában, főként a központi trónoló szent megjelenítésében a görög-keleti ábrázolások hatását fedezhetjük fel.

A konstantinápolyi metszet kapcsán megjegyzendő, hogy az már egy rögzült Világosító Szent Gergely-ikonográfia alapján készült. Ezen a metszeten a kínzásoknak egy olyan, a legenda szövegének megfelelő képi ábrázolása tűnik fel, mely a XVIII–XIX. század folyamán a narratív jelenetekkel övezett Szent Gergely-ábrázolásokon változatlan formában van jelen. A konstantinápolyihoz hasonló felépítésű, Augsburgban készült metszet található a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum gyűjteményében, melyre Nicolae Sabău hívta fel a szakemberek fi-

[18] *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17-18. században. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. köt. Szerk. Őze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. 30–35.

[19] Čar srboyn vkayic'n čšmartin. Konstantinápoly, 1706. (1155-örmény naptár szerint)

gyelmét.[20] A felfedezés értékét növeli, hogy minden bizonnyal ez alapján készült a máramarosszigeti egykori piarista templom Világosító Szent Gergely oltárképe és ennek központi jelenetét használták a székelyudvarhelyi ferences templom jobboldali mellékoltárának oromzati képéhez is. Az 1770 körül Franz Karl Heissig augsburgi mester által készített rézmetszetet már a nyugati művészet szelleme hatja át. Középmezejében Trdat király megkeresztelését láthatjuk, a 14 számozott medalion a legenda szövegének sorrendjében ábrázolja a szent gyötrelmeit. Az egyes medallionokon belül az alakok kisebbek, finomabban kidolgozottak, mint a konstantinápolyi metszeten, a hátteret tájképi és építészeti részletek képezik.

A harmadik metszet, mely csupán a keresztelés-jelenetet ábrázolja egy 1749-ben Velencében kiadott Világosító Szent Gergely-életrajzban található.[21] A metszet készítője minden bizonnyal a Francesco Zugno által a mechitaristák velencei kolostora számára festett olajképről inspirálódott. Nem csak a hatalmas oszlopok által biztosított háttér és az „égi szféra" megkomponálásában (felhők, puttófejek, a Szentlélek galambja), hanem az alakok elrendezésében is a Zugnoéhoz nagyon hasonló megoldást követ. Az egyetlen különbség a király mögött föltűnő népsokaság, melyet az olajképen csak néhány alak képvisel. A feltételezést alátámasztja, hogy a könyv a festmény keletkezése után néhány évvel látott napvilágot, és ebben a kolostor új ékességét, Francesco Zugno festményét kívánták „reprodukálni". Ez a metszet közvetlen előképként szolgált a nagyszebeni ferences templom Világosító Szent Gergely mellékoltára festőjének, aki minden részletében ragaszkodott hozzá.

Az 1749-es metszet kompozícióját és részleteit szorosan követi az erzsébetvárosi örmény nagytemplom Világosító Szent Gergely oltárképének előképeként azonosítható metszet, mely Movszesz Khorenaci híres történeti munkájának 1752-es kiadásában, Antonio Portoli velencei nyomdájában jelent meg.[22] Bár kétségtelen, hogy a festő ezt használta a festmény elkészítéséhez, sem a könyvnek, sem a metszetnek nem sikerült nyomára bukkannunk Erdélyben.

Mindezek mellett ismerünk egy 1714-es metszetet, mely a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészség múzeumában található és szoros kapcsolatban áll a szamosújvári egyházművészeti gyűjtemény medalionos Világosító Szent Gergely képével.[23] A metszet középmezejében III. Trdat király megkeresztelése jelenik meg, körben pedig Szent Gergely 14 kínzását látjuk medalionokba foglalva. Minden medalion külső peremén az adott kínzás rövid leírása található fölül latin, alul örmény nyelven, a metszet alján pedig Világosító Szent Gergely életének latin összefoglalója olvasható.

---

[20] *Nicolae Sabău*: Metamorfoze ale barocului transilvan. II. Pictura. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005. 248.

[21] *Ewdokac'i Mattēos*: Vark' Srboyn Grigori Lowsaworčin. Antonio Portoli nyomdája, Velence, 1749.

[22] *Movses Xorenac'i*: Azgabanowt'iwn tohmin Yabet'ean. Antonio Portoli nyomdája, Velence,1752, 282.

[23] Ismeretlen rézmetsző, 1714, rézmetszet, rézkarc, papír; 58,5x48 cm. Budapest, Örmény Katolikus Lelkészség, ltsz.: 07.423.

*

A Világosító Szent Gergelyt ábrázoló erdélyi oltárképek esetében két nagyobb ikonográfiai típust különíthetünk el. Az egyik, egyszerűbb típusba a Trdat király megkeresztelését megjelenítő oltárképek tartoznak, míg a második típus esetében a keresztelés-jelenetet Szent Gergely kínzásait magában foglaló narratív keret övezi. Az előbbibe sorolhatjuk a szamosújvári örmény nagytemplom, az erzsébetvárosi és szépvízi örmény-katolikus templomok, a dési, nagyszebeni, székelyudvarhelyi ferences templomok, valamint az apanagyfalusi római-katolikus templom Világosító Szent Gergely oltárképét. Az utóbbiba csupán két festmény tartozik: a gyergyószentmiklósi örmény-katolikus templom oltárképe és egy, a szamosújvári Szentháromság-templom gyűjteményében található olajkép. A fogarasi ferences templom Páduai Szent Antal mellékoltárának oromzati Világosító Gergely képe egyik típusba sem sorolható, inkább a medalionos ábrázolások egyik jelenetének kinagyított változataként értelmezhető.

Az első típus oltárképeinek nagy többsége a XVIII. század folyamán készült. A szakirodalom datálásait figyelembe véve az első, csak a keresztelés-jelenetet megörökítő erdélyi oltárkép a dési ferences templom jobb oldali oltárának festménye lenne, melyet 1740-ben festettek.[24] A ma látható képet szemügyre véve, azonban kételkednünk kell ebben az állításban. A festmény kompozicionális megoldásai, színhasználata és festésmódja alapján egyértelműen a XIX. század második felére datálható, melyet alátámaszt a jobb alsó sarokban elhelyezett „Sárdi I. 1880" szignó is. A szignó egyértelműen az akadémiai képzettséggel rendelkező, Kolozsváron működő Sárdi István (1846–1901) festőre utal. Azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a XVIII. század közepétől állt a dési templomban egy Világosító Szent Gergely oltárkép, ezt azonban a XIX. század végén vagy átfestették, vagy újjal cserélték föl.

A nagyszebeni ferences templom oltárképe minden bizonnyal a szentélyboltozat 1775-ös beomlása utáni javítások során készült.[25] Az oltár megrendelőjéről nincsenek biztos adataink, azt azonban feltételezhetjük, hogy a Nagyszebenben polgárjogot nyert Issekutz Antal és Gergely erzsébetvárosi örmény testvérpár[26] adományozta, akik a fogarasi ferences templomban is állíttattak egy Páduai Szent Antalnak szentelt oltárt (oromzati mezőjében Világosító Szent Gergellyel) és az erzsébetvárosi örmény-katolikus templom építését is támogatták. A nagyszebeni római-katolikus templom 1808-as vizitációja említi, hogy Issekutz Antal és Gergely 200 rajnai

[24] *Adrian Andrei Rusu–Nicolae Sabău–Ileana Burnichioiu–Ioan Vasile Leb–Mária Makó Lupescu*: Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Presa Universitară, Cluj-Napoca, 2000. 126.

[25] Uo. 238.

[26] *Ávedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Todorán Endre „Aurora" könyvnyomdája, Szamosújvár, 1896. 98.

forintot adományozott az egyház javára.[27] A szépvízi és a székelyudvarhelyi kisméretű festmények a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben készülhettek. Az erzsébetvárosi és szamosújvári örmény-katolikus templomok Világosító Szent Gergely oltárképeiről már biztosabb adataink vannak. Az előbbi készítésére Diakoni Lengyel András, erzsébetvárosi örmény 100 aranyat adott, az oltár 1791-re készült el.[28] Stíluskritikai alapon ez az oltárkép az erzsébetvárosi nagytemplom főoltárképét készítő Veress Mátyás erdélyi festőhöz köthető. Szamosújváron 1799-ben Korbuly Kelemen esperes a városi „vegyes gyűlésen" bemutatta a négy mellékoltár rajzát, melyet a tanács egyhangúlag elfogadott. A Világosító Szent Gergely oltár elkészítésének költségeit a kereskedő társulat vállalta magára, az oltárképeket a magyar származású bécsi festő, Hesz János Mihály festette.[29] Az egyetlen biztosan XIX. századra datálható oltárkép az apanagyfalusi, melyet - a rajta levő szignó alapján - id. Vastag György festett 1867-ben.

A keresztelést megörökítő ábrázolásoknál több közös elemet is felfedezhetünk, melyek egyfajta díszletként veszik körül a Világosító Szent Gergely és Trdat alakját. Ilyenek a háttérben feltűnő oszlopok, a kép felső regiszterét kitöltő felhők, melyből a galamb képében megjelenő Szentlélek bontakozik ki (a nagyszebeni, az erzsébetvárosi és szépvízi oltárképeken a felhők között puttófejek is megjelennek), díszes kötál, Trdat lábánál keleties, turbánszerű korona, néhol jogar. A nagyszebeni, erzsébetvárosi és székelyudvarhelyi példákon az égen, a felhők alatt egy fénylő vörös oszlop is feltűnik, mely a legenda szerint a keresztelés szertartása alatt a megkereszteltek feje fölött lebegett.[30] A vörös oszlop a nagyszebeni oltárképen fáklyává alakul, melyet a Világosító Szent Gergely mögött álló diakónus tart. Ez a „tévedés" az oltárkép előképeként azonosított metszet képi forrásán, Francesco Zugno velencei festményén jelenik meg először, mely arról tanúskodik, hogy a festő nem ismerte a legenda szövegét. A szóban forgó oltárképek kompozíciója is nagyon hasonló. Az erzsébetvárosit kivéve Világosító Szent Gergely mindig a kép jobb oldalán jelenik meg, előtte térdel a király, mögötte minden esetben feltűnik egy koronás női alak, Trdat felesége is. A királyné hátánál az ország főembereire utaló néhány alak látható, csak az erzsébetvárosi és nagyszebeni oltárképeken jelenik meg a legendában leírt tömeg. A keresztelésnél asszisztáló személyek elrendezése is hasonló. Több oltárkép (Nagyszeben, Erzsébetváros, Apanagyfalu és Dés) előterében egy fiatal fiúként ábrázolt, tálat, füstölőt, vagy a szent pásztorbotját tartó diakónus látható, emellett Szent Gergely oldalán több alkalommal feltűnik egy idősebb, a keresztelési szertartás szövegét tartó alak is. Két festményen nem jelenik meg diakónus, a szépvízi esetében ez a kis mérettel magyarázható, a szamosújvárin pedig a kompozíció világossága indokolja.

[27] Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Vizitációs jegyzőkönyvek, 14. d., 25. k. Canonica Visitatio, Nagyszeben, 1808. 72.

[28] *Ávedik L.*: i. m. 101.

[29] *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700-1900. II. köt. Todorán Endre „Aurora" könyvnyomdája, Szamosújvár, 1901. 25-28.

[30] *Lukácsi K.*: i. m. 263.

Szent Gergely minden oltárképen dús, ősz szakállú idős alak, díszes püspöki ornátusban, míg Trdat király a római-katolikus egyház Krisztus-ábrázolásaihoz hasonló barna hajú és szakállú fiatal férfiként jelenik meg. Trdat felesége és a tömegből kiváló alakok mind díszes főúri ruhát viselnek.

Apanagyfalu római-katolikus templomának oltárképe bizonyos szempontból elkülönül a többi, XVIII. századi Világosító Szent Gergely ábrázolástól. Bár a kompozíció a fent említett oltárképekéhez hasonló, id. Vastag György 1868-as festménye már historizáló szemléletet tükröz. A festő a felhők és a Szentlélek-galamb elhagyásával demisztifikálja az eseményt, az örmény nép megkeresztelését valós történeti eseményként igyekszik bemutatni. Ezt erősíti a szereplők keleties öltözéke is. A historizáló tendencia leginkább a királynő alakján köszön vissza: a Trdat háta mögött álló büszke tartású, jellegzetesen örmény arcvonásokkal megjelenített királynő turbánt és díszes keleties öltözéket visel. A háta mögött álló aranyfülbevalós néger szolga ernyővel a kezében a kolozsvári Szent Mihály templom Maulbertsch-oltárképének, a Királyok imádásának hasonló ernyőt tartó néger szolgájára emlékeztet. A párhuzam nem lehet véletlen, hiszen tudható, hogy Vastagh György 1868-ban közreműködött a Szent Mihály templom új főoltárának felállításában.[31] Egy fátylat viselő szolgálónő tollas legyezővel és az előtérben álló fülbevalós, néger diakónus még inkább erősíti a keleties hangulatot. Annak ellenére, hogy az apanagyfalusi oltárkép Világosító Szent Gergely XVIII. században rögzült ikonográfiáját követi, szellemiségében a XIX. század 30-as éveitől Magyarországon is elterjedtté váló orientalizáló festményekhez[32] áll közelebb. A festő elsősorban a korszak egyházi festészetében jelen levő fontos követelménynek, a történeti hitelességnek igyekszik megfelelni, a keleties díszlet és öltözékek is a történeti hitelesség biztosítására és megerősítésére szolgálnak. Mindezekből következik, hogy Vastagh festményét csak funkciója (egy templomban felállított oltárkép) különbözteti meg a történeti festményektől.

Mint láttuk, Trdat király és az örmény főemberek megkeresztelésének témája az erdélyi oltárképeken nagyon hasonló módon jelenik meg, mely leginkább a közös előképek használatának tudható be. Kétségtelen, hogy a nagyszebeni oltárkép festője az 1749-es velencei metszetet másolta. Az erzsébetvárosi oltárkép készítője, Veress Mátyás szintén ragaszkodott az előképként azonosított, 1752-ben Velencében kiadott metszethez. A háttérben feltűnő templom, az égen csak félig láttatott sugárzó vörös oszlop, a könyvet tartó diakónus, Világosító Szent Gergely stólája és csúcsán két kis kereszttel ellátott püspöki süvege, a Trdat lába alatt levő párna, a lépcsőre helyezett korona, a kagyló, melyből a keresztvizet a fejére öntik mind olyan

[31] *Miklósi Sikes Csaba*: Festőművészek, műtermek a 19. századi Kolozsváron. Kortörténeti adatok a helyi sajtó tükrében. http://www.erdelyimuveszet.ro/kataszter/keret/keret.htm (Letöltve: 2015.02.20.)

[32] Lásd: *Kissné Sinkó Katalin*: Orientalizáló életképek. In: Művészet Magyarországon 1830–1870. I. köt. Szerk. Szabó Júlia–Széphelyi F. György. Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1981.

részletek, melyek tökéletes egyezést mutatnak a metszettel. A festő az alakok mozdulatait azonban barokkosabbra formálta, Trdat sokkal mélyebben és teátrálisabban hajlik a keresztelőmedence fölé, Világosító Szent Gergely nem a keresztet tartja, hanem baljával díszes püspöki palástját emeli, a király dús palástját egy vörös ruhás apród tartja, s az előtérben baloldalt félprofilban ábrázolt ministránsfiú is a barokk kedvelt repoussoir figurája. A királynő és a mögötte térdelő asszonyok előkelő öltözékük révén hangsúlyosabbá válnak, mint a metszeten. A székelyudvarhelyi Szent Anna mellékoltár oromzati Világosító Szent Gergely ábrázolásának képi forrását Franz Karl Heissig augsburgi metszetében ismerhetjük fel. A medalionokkal övezett metszetnek csupán a középső, a keresztelést megjelenítő mezőjét emelte ki a festő, és igyekezett hűen követni annak legkisebb részleteit is. Erre utal a kép közepén levő szögletes kötál, a király és a királynő koronájának azonos formája, a jogar, a Gergely háta mögötti diakónusalak és a kagyló is, melyből a szent vizet önt Trdat fejére. Az egyetlen lényeges különbség, hogy a királynő mögött a metszet fegyveres katonaalakjaival ellentétben két fiatal nőalak jelenik meg.

*

A narratív kerettel övezett típus gyökerei az ún. „vita-ikonokig" vagy „életút-ikonokig" nyúlnak vissza, melyek valószínűleg 1000 után jelentek meg az akkoriban kanonizálódó szentlegendák szövegéhez kötődve.[33] Az életút-ikonokon a középső nagyobb mezőt a szent portré-ikonja tölti ki, a négy oldalán elhelyezett kis jelenetek pedig a szent életét és csodáit mutatják be. Hasonló képszerkesztési eljárásra az örmény művészetben is számos példát találunk.[34] Világosító Szent Gergely esetében a narratív kerettel övezett típus minden bizonnyal a számunkra ismert XVIII. századi ábrázolásoknál korábban jelent meg, legalábbis erre utal a már említett 1702-es konstantinápolyi metszet kiforrott ikonográfiája.

A műfaj sajátossága a szöveghez kötöttség. A kép megértéséhez elengedhetetlen a szent legendájának ismerete, a kis jelenetek „az emlékezet mankói" csupán.[35] Heissig augsburgi metszetén az egyes medalionokban feltűnő számok arra engednek következtetni, hogy a metszet a legenda illusztrációjaként készült. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a medalionok sorrendje meggyezik a legenda kínzásainak sorrendjével. A gyergyószentmiklósi oltárkép pedig ennél is nyilvánvalóbbá teszi a kép és a szöveg szoros kötődését, hiszen a medalionok alatt a legenda egyes mozzanatait

[33] *Hans Belting*: Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 262, 268.

[34] Példaként említhetjük a 2002-es budapesti *Örményország kincsei – Titkok az Ararátról* című kiállításon bemutatott oltárfüggönyök és oltárterítők képeit. Lásd: Örményország kincsei. Titkok az Ararátról. Szerk. Kocsis Péter Csaba–Vasváry Viktor. Károlyi Palota Kulturális Központ, Bp., 2002. (Kiállítási katalógus). 146–147.

[35] *Belting, H.*: i. m. 270.

magyarázó örmény nyelvű szöveg található, a medalion felső részén pedig egy-egy mondatban latinul foglalták össze a jelenet lényegét.

Mindhárom ábrázolás középmezejében a keresztelés-jelenet látható a már ismertetett oltárképekhez hasonló megfogalmazásban, annyi különbséggel, hogy az aszszisztáló klerikusok egyáltalán nem jelennek meg, a királynő mögött pedig csak egy-két alak tűnik fel. A máramarosszigeti és a gyergyószentmiklósi festményeken a jelenet fölött a teljes Szentháromság megjelenik, mely nem volt jellemző az első típus oltárképeire. Szent Gergely kínzásait 14 medalion foglalja magában, mely a máramarosszigeti festményen még két medalionnal egészül ki. A szamosújvári és a máramarosszigeti példákon a narratív keret a felső részt szabadon hagyva csak a kép három oldalára korlátozódik, míg a gyergyói képen a központi jelenetet sarkain puttófejekkel hangsúlyozott festett fakeretbe foglalta a festő, ennek peremén futnak körbe a medalionok.

Az egyes medalionokon belüli jelenetek ábrázolásmódja jórészt megegyezik a három oltárképen, így a legkorábbinak tűnő szamosújvári példán keresztül, a legenda Lukácsi Kristóf által közzétett, Agathangelosz Historiájára támaszkodó változata alapján fogjuk bemutatni.[36] A legenda szerint az Anahitnak áldozatot bemutató király észrevette, hogy leghívebb szolgája, Gergely tartózkodik áldozni az istennőnek. Miután Gergely többszöri felszólítás ellenére sem engedelmeskedett, a király elrendelte, hogy kínzásoknak vessék alá, ezek közül a legtöbbet ő maga találta ki. A bal felső sarok medalionjában a király „a hős vértanú lábujjait pálcák közé szoríttatta, annyira, hogy a vér bőven folyt körmei alól"[37]. A képen két turbános alak a szent lábaira erősíti a faszerkezetet, miközben a feje körül dicsfénnyel ábrázolt Gergely kezeit az ég felé tárva szüntelenül imádkozik. Az alatta levő medalionban a szent lábaiba vasszegeket vertek és így vonszolva járni kényszerítették. A legenda következő momentuma szerint a király „egy bőrzsákot megtöltetett hamuval és azt fejére huzatván nyakához köttette, hogy a hamú finomabb részei lélekzés által felszivatván zavarják meg agyát és eszét s ezen állapotban hagyta a szentet hat egész napig"[38]. A medalionban Gergely egy fekete bőrzsákkal a fején látható, a király karosszékben ülve szemléli a kínzás hatásait. A negyedik jeleneten Gergely lábától felfüggesztve látható, amint egy katona forró vízzel erőszakos beöntést végez rajta. A következő medalionban szétfeszített kezekkel és lábakkal farudakhoz kötözött szent húsát „vaskörmökkel szaggatja"[39] két turbános katona, ennek hátterében rácsok láthatóak. A király látva, hogy semmilyen kínzás nem tudja megtörni Gergely akaratát, tövisekre fektette, melyek testébe szúródtak. Ebben a medalionban ismét megjelenik a király, akit egységesen koronával és jogarral ábrázolnak. A következő

[36] Lukácsi írása folytatásokban jelent meg az 1889-es Armeniában (*Lukácsi K.*: i. m.). Mivel egy évfolyamon belül a különböző számok oldalszámozása folyamatos, a továbbiakban csak az oldalszámot adjuk meg.

[37] *Lukácsi K.*: i. m.199.

[38] Uo. 200.

[39] Uo. 201.

jelenet a legenda azon passzusát ábrázolja, mely szerint „a szentnek lábaira csizma alakú, belül szegekkel ellátott, térdig érő vas-csőket huzatott és azokat keményen ráverette lábszáraira; végül azoknál fogva a szabad ég alatt felfüggesztette."[40] A képen a fához függesztett szent előtt egy bajuszos, turbános katona ujjával a távolba mutat. Az alsó regiszter harmadik medalionjában tűz fölött üstben ólmot olvasztanak és azt Szent Gergely testére öntik. A legenda szerint a szájába is ólmot öntöttek, mégsem halt meg, sőt a kínzás után érthetően tudott beszélni. A következő medalionban a kínzások végkifejletét és Gergely szabadulásának kulcsát ábrázolták. Trdat Gergely bebörtönzése után kegyetlenül kivégeztetett 37 keresztény szüzet, akik a Római Birodalom keresztényüldözései elől Örményországba menekültek, köztük Szent Hripszimét és Szent Gajanét, akik az örmény egyház első szentjeivé váltak. A legenda szerint a szüzek halála után a királyt lelkiismeret-furdalás kínozta és búskomorságba esett. Udvari emberei felvidítására vadászatot rendeztek, de „alig érnek ki a városból, a királyt a gonoszlélek megszállja, kocsijából leugrik, őrültségében ruháját és fogaival saját húsát szaggatja, végre kivetkezvén az emberi képből és alakból, legundokabb négylábú állattá, vaddisznóvá változott."[41] Ugyancsak vaddisznóvá változtak az ország főemberei és a Szent Gergely kínzásában és a szüzek kivégzésében részt vevő katonák is. A helyzet megoldását a király nővére segítette elő, aki egy angyal sugallatára kihozatta Gergelyt a mély veremből, mert csak ő képes meggyógyítani a vaddisznóvá változott főembereket. A szent első fohászára „visszanyerte a király emberi eszméletét és értelmét"[42], azonban ha távozni kívánt Gergely közeléből újra kezdődtek a gyötrelmei. Ezért a szent 65 napig prédikált a népnek, böjtöltette és sanyargatta őket. A 65 nap eltelte után kápolnák építésébe kezdtek a szűz vértanúk tiszteletére. A király is részt akart venni az építkezésben, így Gergely imájának köszönhetően végre teljesen visszanyerte emberi alakját.

A legenda szerint ez az eseménysorozat járult hozzá a király és az örmény nép megtéréséhez. Az oltárkép festője a király „betegségét" és megtérését egyetlen medalionban próbálta ábrázolni, oly módon, hogy az ég felé mutató Szent Gergely mellett a király egyszerre van jelen vaddisznóként és emberként. Tehát azt a pillanatot látjuk, mikor már visszanyerte emberi értelmét, de még nem válhatott teljesen emberré, még Gergely tanításaira volt szükség. Erre utal a szent mozdulata, ahogy beavatja az isteni dolgokba. Egy másik értelmezési lehetőség szerint azt a pillanatot látjuk, amint vaddisznóból újra emberré változik. A király egyidőben vaddisznóként és emberként való ábrázolása egy bevett ikonográfiai panel, mely – mint utaltunk rá – egy 1569-es és egy 1678-as miniatúrán is hasonló módon jelenik meg. Francesco Francanzano a nápolyi San Gregorio Armeno templom számára festett olajképén a királyt az állati és emberi összevonásával vaddisznó fejjel és emberi testtel jelenítette meg.

[40] Uo. 202.

[41] Uo. 226.

[42] Uo. 229.

A festmény jobb oldali regiszterének ötödik medalionja jeleníti meg azt az esemény, mikor bevetik Gergelyt „azon mély verembe, melybe a halálraítélt gonosztevők vettettek."[43] A verem tele volt kígyókkal, viperákkal és más ragadozó állatokkal, akik azonnal megették a bedobott rabot. Szent Gergelyt azonban nem bántották, így 14 évig sértetlenül élt börtönében, egy keresztény asszony pedig élelmet vitt neki. A következő jelenetnél visszaugrunk a legenda elejére, ugyanis azt látjuk, amint a király Szent Gergely ellenállásától felháborodva zabolát tétetett szájába. Az összekötözött kezű szent szájában vastag kötéllel látható, melynek végeit két turbános alak tartja. Ezt követően a király megparancsolta, hogy „kössék kezeit olyanformán, hogy könyökei kiálljanak, hátára pedig egy nagydarab kősót tétetett."[44] Ily módon megterhelve egy ideig „öszvér gyanánt" ide-oda vonszolták. A képen a félmeztelenre vetkőztetett szentet fölemelt kezekkel fához kötözve, nyakában kősóval ábrázolták. A koronát és jogart viselő király vörös széken ülve nézi a kínzást, egy harmadik alak térdelő helyzetben látható. A következő kínzást ábrázoló medalionban Gergely fejét sajtógép közé szorítják, azonban a legenda szövegével ellentétben nem töltenek sót, salétromot és ecetet szájába és orrába. A jobb sarokban lévő jeleneten a szentet egyik lábánál fogva felakasztották és megvesszőzték. Itt sem látható a legenda azon passzusa, miszerint a lelógó Gergely feje alá „kiállhatatlan szagú" anyagokból tüzet raktak, hogy a füst zavarja meg eszét és ne tudjon többé világosan gondolkodni.[45]

A szamosújvári festmény minden bizonnyal a Budapesti Örmény Katolikus Lelkészség gyűjteményében található metszet – vagy egy nagyon hasonló – alapján készült.[46] A szent ikonográfiája és a narratív kerettel övezett típus a 17-18. század fordulóján kanonizálódott, ennek következtében több metszet is nagyon hasonló felépítést követ, mely megnehezíti a pontos előképek beazonosítását. A fenti metszettel való szorosabb kapcsolatra utal a kompozíció egyezése mellett a legtöbb apró részlet nagyon hasonló megjelenése is. Ilyenek például a középmezőben a keresztelőmedence, a kancsó, a király földön fekvő koronája, a királynő koronájának alakja, Világosító Szent Gergely kezében levő kagyló. A képzetlen erdélyi festő elhagyta a középjelenet háttérképeit a Szentlélek-galamb kivételével és az azt keretező puttófejes összehajtogatott drapériát. A metszettel ellentétben a medalionokat – a jelenetek sorrendjét megőrizve – csak a kép három oldalán helyezte el, a kínzások kompozícióját és a háttér néhány elemét azonban pontosan lekövette. Itt-ott elhagyott néhány alakot, melyek finomabb kidolgozást igényeltek, azonban mozgalmasabbá tették volna a kompozíciót. Az olajképről összességében elmondható, hogy a figurák a legtöbb esetben merevek, laposak és esetlenek, Szent Gergely arckifejezése nem tükröz fájdalmat, a mozgalmasságot pedig széles gesztusok helyettesítik. A szamosújvári egyházművészeti gyűjtemény tárgyainak provenienciájából

[43] Uo. 203.

[44] Uo. 198.

[45] Uo. 199.

[46] Ismeretlen rézmetsző, 1714; Rézmetszet, rézkarc, papír; 58,5x48 cm; Leltári szám: 07.423.

következtetve valószínűnek tartjuk, hogy a szamosújvári festmény a helyi Salamon-templomból származik. Szamosújvár 1731-es vizitációjából megtudhatjuk, hogy a Salamon-templomban Gyümölcsoltó Boldogasszonynak szentelt főoltár mellett egy Szentháromság és egy Világosító Szent Gergely mellékoltárt állott,[47] ezt erősíti meg Simai Salamon alapító levele is.[48] A templom 1898–1899-es gyökeres restaurálása alkalmával „a két kisebb oltár félretétetett".[49] A Salamon-templomból eltávolított Világosító Szent Gergely oltárkép a Szentháromság-templomba került, 1906-ban a jobboldali mellékoltár mellé volt felállítva.[50] A Salamon-templom 1781-es és 1804-es leltáraiban a falon elhelyezett képek között is említenek egy Világosító Szent Gergely festményt.[51] A szóban forgó festményt véleményünk szerint kétségtelenül a Salamon templomhoz köthetjük, vagy az oltárképet vagy pedig a falon elhelyezett festményt azonosíthatjuk benne. Ez az egyetlen XVIII. századi Világosító Szent Gergely-kép a gyűjteményben, habár datálását leginkább primitív festésmódja nehezíti, így ugyanúgy el tudjuk képzelni a 18. század első felében, mint a század végén.

A gyergyószentmiklósi templom északi mellékoltárának Szent Gergely oltárképe különleges helyet foglal el az erdélyi emlékanyagban, ugyanis több olyan elem is megjelenik rajta, melyek más erdélyi Világosító Szent Gergely képekről hiányoznak. A festmény a hagyomány szerint Velencében készült 1752-ben. A kérdést alapos levéltári kutatással kellene tisztázni, azt azonban valószínűbbnek tartjuk, hogy a gyergyói kép szintén egy metszet alapján helyben készült. Ezt támasztja alá egy, a bécsi mechitaristák múzeumában található festett textília, melynek ábrázolása a legkisebb részletekig megegyezik a gyergyói oltárkép ábrázolásával. Az egyezés arra utal, hogy létezett egy olyan metszet, melyet mindkét festő követett, sőt a gyergyói festője még a könyvnyomtatásban használatos stilizált levélmotívumokat is lemásolta. A gyergyószentmiklósi oltárképen ugyanazon jelenetek, ugyanolyan sorrendben láthatóak, mint Szamosújváron, sőt a medalionok alakjainak mozdulatai és gesztusai is megegyeznek. A keresztelés-jelenet hátterében az örmény eredetmítosz fontos elemét, az Ararát hegyen megfeneklett Noé bárkáját láthatjuk,[52] alatta Szent Gergely egy barlangba visszavonulva imádkozik, majd egy kissé távolabb egy angyal tűnik fel, aki a legenda szerint az ecsmiazdini katedrális helyét mutatta meg Szent Gergelynek. Az örmény katholikosz főszékesegyháza, az ecsimadzini

[47] Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok (1727–1737). Szerk. Kovács András–Kovács Zsolt. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2002. 75.

[48] *Szongott K.*: i. m. 42–43

[49] Uo. 45–46.

[50] *Hermann Antal*: Örmény oltárképek. Armenia. Magyar-örmény havi szemle. 20. (1906) 136.

[51] Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Vizitációs jegyzőkönyvek, 10. doboz, 12. kötet, Canonica Visitatio, Armenopolis, Inventarium Ecclesiae Armenopolitane, 1781, 4–5. Inventarium Ecclesiae Armenopolitane, 1804, 12. doboz, 22. kötet, 89, 89v.

[52] A Teremtés Könyve szerint: „A hetedik hónapban, a hónap tizenhetedik napján megállapodott a bárka Ararát hegyein." Vö. *Biblia*, Ter 8,4. Ebből kiindulva az örmények Noé dédunokájától, Hajktól származtatják magukat.

katedrális a kép bal oldalán tűnik fel, fölötte Hripszimének és szűztársainak kivégzését láthatjuk. A festmény hátterének felső regiszterében Szent Gergely az Eufrátesz folyóban kereszteli meg az örményeket, fölöttük a kereszttel ellátott fénylő vörös oszlop tűnik fel.

A XVIII-XIX. század fordulójára datálható a máramarosszigeti egykori piarista templomban felállított Világosító Szent Gergely oltár festménye, amelyen a kínzás jelenetek a szamosújvári és gyergyószentmiklósi képektől eltérő sorrendben, a legenda időrendjét követve jelennek meg. A festmény a már ismertetett Heissig-metszet alapján készült. A kifinomult festői eszközökkel jellemezhető képet barokkos lendület és pátosz hatja át, a professzionális festő nem követi szolgaian a metszet részleteit. Így a középső mező Világosító Gergelye kicsavart testhelyzetben, a kettős keresztbe „kapaszkodva" látható, Trdat is természetellenes mozdulattal hajol a díszes barokk keresztelőkút fölé. A műfaj másik két erdélyi példájától eltérően a narratív keret 16 medaliont tartalmaz. A „Gergelyt bedobják egy mély verembe" és a „vaddisznó-király" jelenetek közé Szent Hripszime meggyilkolásának momentuma ékelődik. A fehérruhás térdeplő szűz a királyhoz könyörög kegyelemért, a háta mögött álló félmeztelen katona azonban kardot emel kivégzésére. A vaddisznó-jelenet után pedig Gergely életének lezárásaként az idős szent remeteként egy sziklás barlangba visszavonulva ül, lábánál püspöki süvege látható. Az oltárkép megrendelője minden bizonnyal a gróf Apponyi Albert által 1763-ban Máramarosszigetre telepített lengyelországi örmények közül került ki.

Néhány szót kell ejtenünk a fogarasi ferences templom Világosító Szent Gergely ábrázolásáról, mely a téma egy különös, egyik típusba sem sorolható megjelenítése. Az oltárkép a templomot elpusztító 1760-as hatalmas tűzvész utáni helyreállítás során 1769-ben készült Issekutz Antal és Gergely erzsébetvárosi örmény testvérpár jóvoltából.[53] Az oltár alsó nagyobb festménye Páduai Szent Antalt, a felső pedig Világosító Szent Gergelyt, a testvérek védőszentjeit ábrázolja. A félalakos Szent Gergely püspöki ornátusban, kezében püspöki pásztorbottal és könyvvel a kép jobb sarkában feltűnő díszes koronás vaddisznófej felé hajolva és azt megáldva látható. Bár a kép a keresztelés-jelenethez hasonlóan az örmények és elsősorban Trdat király megtérésére utal, azonban annál jobban kiemeli e megtérés csodás voltát. Ebben a csodában Világosító Szent Gergely szerepe is hangsúlyosabb, ugyanis nem csupán megkereszteli az örmény népet, hanem ő az, aki imája által vaddisznóból újra emberré változtatja a királyt, tanításaival „megvilágosítja" elméjét és meggyőzi, hogy térjen meg a keresztények Istenéhez.

*

Tanulmányunk keretei Világosító Szent Gergely erdélyi ábrázolásainak csak rövid, a közös elemekre koncentráló áttekintésére adtak lehetőséget. Az egyes festmények

[53] *Rusu, A. A.*: i. m. 135.

mélyebb elemzése, pontos datálásuk, megrendelőik felderítése a jövőbeni kutatás feladatai közé tartozik. Az ábrázolások képi forrásainak körvonalazásából kitűnik, hogy az erdélyi örmények szoros kapcsolatban álltak az egyes uniált örmény diaszpórákat összefogó szellemi közösséggel, így metszetek útján eljuthattak hozzájuk a különböző központokban (főként a mechitaristák velencei és bécsi kolostoraiban) kialakított képtípusok. E szellemi közösség meglétének köszönhetően az erdélyi oltárképeknek számos analógiáját találjuk Európában, melyek összegyűjtése és a helyi emlékanyaggal való összevetése a további kutatásokra ösztönöz.

PÁL, EMESE

SAINT GREGORY THE ILLUMINATOR IN TRANSYLVANIA

The study concentrates on the common features of Saint Gregory the Illuminator's Trensylvanian depictions. It appears from the imagery sources of the depictions that Transylvanian Armenians had a strong relationship with the spiritual community of the united Armenian diaspores, thus in forms of sections the image types created in different centres (especially in monasteries of mechitarists in Venice and Vienna) could get to them. Thanks to this spiritual community several analogies of the Transylvanian altar-pieces can be found in Europe, the collecting and comparing of which urge us to make further researches.